

חינוך במלחמה

יומנים | מחקר | הגות

עורך: יורם הרפז

ברנקו וייס
חינוך משנה חברה

THE PUBLIC JEWEL
tf
TRUMP FAMILY
FOUNDATION
קרן טראמפ

רסלינג

התנגשות התודעות

יורם הרפז

ב-1996 פרסם סמואל הנטינגטון את ספרו המשפיע ומעורר המחלוקת התנגשות הציביליזציות. הטענה העיקרית של הספר היא ש"בעולם שלאחר המלחמה הקרה, ההבדלים החשובים ביותר בין עמים אינם אידאולוגיים, מדיניים או כלכליים. ההבדלים החשובים ביותר הם תרבותיים. עמים ואומות מנסים להשיב על השאלה הבסיסית ביותר שיכול אדם להישאל: 'מי אנחנו?' (2003: 7).

התשובות השונות לשאלה זהותית זו מכוננות ציוויליזציות שונות.

העיונות שיאפיינו את המאה ה-21 יהיו בין ציוויליזציות.¹ בפרק זה אצמצם את "התנגשות הציוויליזציות" ל"התנגשות התודעות"; אעמיד את המושג "ציוויליזציה" על המושג "תודעה". העמדה (רדוקציה) זו היא חלקית כמובן – שכן המושג האחרון אינו ממצה את הראשון – אך היא מקדמת את ההשערה של פרק זה: מנקודת מבט מסוימת "התנגשות הציוויליזציות" היא "התנגשות התודעות", שתיים בעיקר – תודעה דוגמטית ותודעה אירונית.

---

1. בספר נכתב "ציביליזציות" ובמאמר – "ציוויליזציות", לפי הנחיות האקדמיה ללשון עברית.

כל תודעה – חוויה של פיסת מציאות המודעת לעצמה ברמה כלשהי ועשויה מתחושות, רגשות ומושגים מותכים – חווה באופן אחר את המציאות, וחווה את התודעה האחרת כאיום זהותי-קיומי. אך בעוד שהתודעה האירונית, על פי הגיונה, יכולה להכיל את התודעה הדוגמטית, התודעה הדוגמטית, על פי הגיונה, אינה יכולה להכיל את התודעה האירונית ויוצאת ל"מלחמת קודש" נגדה. כמובן, ה"תודעות" בהקשר זה הן "טיפוסים אידאליים"; במציאות הן נמצאות "על הספקטרום", שקוטב אחד שלו מציין תודעה אחת, וקוטב אחר תודעה אחרת. בכל תודעה אמפירית מתרוצצות שתי התודעות הללו, ואף תודעות נוספות, אך תודעה אחת – דוגמטית או אירונית – דומיננטית ומכתיבה התנהגות.

תודעות מרובות

המסגרת המושגית שבעזרתה אנסה לקדם את ההשערה על אודות "התנגשות התודעות" היא התאוריה הפדגוגית השאפתנית של הוגה החינוך הקנדי קירן איגן. אפשר לקרוא לה "תודעות מרובות" או "הבנות מרובות". איגן לא המציא לה שם וגם לא הגדיר את מושגי המפתח שלה "תודעה" ו"הבנה".

את התיאוריה שלו פיתח איגן בספרו *The Educated Mind: How Cognitive Tools Shape Our Understanding* ("התודעה המחונכת: כיצד כלים קוגניטיביים מעצבים את ההבנה שלנו", 1997). הספר תורגם לעברית בשם חינוך להבנה: שלבים בהתפתחות ההבנה האנושית, (2009) ותמצת אותה בנוסח שונה מעט בספרו *The Future of Education: Reimagining Our Schools from the Ground Up* ("עתיד החינוך: לדמיין את בתי הספר שלנו מחדש ומהיסוד", 2008).

בהשפעת הפסיכולוגיה החברתית-תרבותית של לב ויגוצקי,² יוצא איגן מהטענה שהתודעה (mind) היא "איבר תרבותי" (cultural organ) – איבר המאחסן ומעבד סמלים תרבותיים. "סמלים תרבותיים שהופנמו הם כלים קוגניטיביים" (Egan, 2008: 38). בין התודעה הפרטית לתרבות הכללית מתקיימים אפוא יחסים משלימים. "המחשבה האנושית אינה תופעה מבודדת; היא אינה נבדלת במהותה מן ההקשר התרבותי שלה באותו אופן שבו מופרד המוח מן העולם שמחוצה לו על ידי הגולגולת. טבע המחשבות של היחיד מעוצב על ידי הקשריו התרבותיים ומשולב בהם" (איגן, 2009: 89). מנקודת מבט זאת, "החינוך הוא תהליך שבו אנחנו משפרים את ערכת הכלים שאנו לוקחים באופן אישי ממאגר התרבות החיצוני. כלים תרבותיים נעשים אפוא לכלים הקוגניטיביים של כל אחד מאיתנו" (Egan, 2008: 40). באנלוגיה לעבודת המחשב, אנו מורידים (download) מהתרבות מערכות הפעלה (O.S.) ומשדרגים (upgrade) את היכולות התודעתיות-מוחיות שלנו.³ במהלך ההיסטוריה של התרבות, פותחו חמש "מערכות הפעלה" – חמש דרכים להבין, לפרש, לתפוס ולחוות את העולם. התודעה של היחיד "מורידה" אותן מהתרבות לפי סדר התפתחותה האורגני-תרבותי ומשחזרת ומתמצתת (recapitulate) את התפתחותן בהיסטוריה של התרבות.⁴ "הורדה" של הבנה חדשה

-
2. את עיקר מחשבתו של ויגוצקי אפשר לדחוס להגיד: "כיוון ההתפתחות אינה מהיחיד לחברה, אלא מהחברה ליחיד" (Vygotsky, *Mind and Society*, 1962: 10). אין תודעה אנושית מחוץ לחברה ותרבות. הכלים הקוגניטיביים שלנו – ויגוצקי התייחס בעיקר לשפה, מושגים, סמלים ונוסחאות – נרכשים ומופנמים במגעה של התודעה עם חברה ותרבות.
  3. איגן כותב לעיתים על המוח (brain) ולעיתים על התודעה (mind) כעל "איבר תרבותי". בנוגע להבחנה ביניהם הוא כותב: "אין תודעה במוח עד שהמוח נכנס ליחסי גומלין עם מחסן הסמלים החיצוני של התרבות" (Egan, 2008: 41).
  4. איגן פיתח גרסה ייחודית של "תיאוריית רקפיטולציה". תיאוריות

אינה מוחקת את ההבנות הקודמות, אלא דוחקת ומחלישה אותן – זהו מחירה של "הורדת" הבנה חדשה – ומצטרפת אליהן. אלה חמש "מערכות הפעלה", צורות התודעה, אופני ההבנה, פרוסי החוויה והתפיסה, המתפתחים בתודעה במגעה עם התרבות: **הבנה סומטית** (עד גיל שנתיים בערך): ההבנה בצורתה הגולמית ביותר היא הבנה "מגופנת" (embodied) – מגולמת בגוף ומעוצבת על ידו. בינקות, ההבנה מתהווה בעיקר בגוף. יחסיו של התינוק עם העולם מתווכים על ידי גופו והם חושיים ורגשיים. באמצעות חושיו ורגשותיו, התינוק מתחיל להבין את סביבתו ולהתמצא בה. ההתנסות האנושית אפוא אינה רק לשונית – האדם אינו "אוצר מילים שהתגלם בבשר" (רורטי) – אלא גופנית וקדם-לשונית. "לי (ולרבים אחרים) נראה דווקא שיש לנו תודעה קדם-לשונית, וגרוע מזה, שתודעה זו אינה רק קדם-לשונית במובן זמני, אלא נשאר איתנו כחלק מהבנתנו כל חיינו [...] חשובה לטיעון שלי היא העובדה שלילדים קטנים מאוד, קדם-לשוניים, יש כבר הבנה של העולם" (איגן, 2009: 206-207). ההבנה הסומטית היא היסוד הראשוני, האידיויסינקרטי, של כל תודעה. "מתחת לשכבות החברות השונות, יש לכל אחד מאיתנו תודעה יחידית וייחודית" (שם: 208). תודעה או הבנה זו מלווה אותנו גם לאחר התהוותן של תודעות או הבנות נוספות.

הבנה מיתית (עד גיל שמונה בערך): רכישת שפה דבורה משמעה "הורדה של מערכת הפעלה" חדשה מהתרבות, מערכת המבינה את העולם באופן אורלי, באמצעות סיפורים – סיפורים בינריים על בסיס ניגודים כגון טוב/רוע, יופי/כיעור, אומץ/פחדנות, נדיבות/

השייכות לקטגוריה זו גורסות שההתפתחות המנטלית של היחיד משחזרת ומתמצתת את התפתחות התרבותית של האנושות (המערכתית במקרה זה). הרקפיטולציה של איגן אינה היסטורית-כרונולוגית באופן הדוק. סוקרטס, למשל, מגלם את התודעה האירוניה המאפיינת את התרבות הפוסטמודרנית של ימינו.

קמצנות. מושגים מופשטים כאלה מאפשרים לילדים להבין את הסיפורים המוקראים להם, ובעזרתם את המציאות (מה שמראה שהפשטות קודמות להתנסות חושית-רגשית קונקרטיה ומאפשרות אותה. תוכנה מרכזית במחשבת החינוך של איגן. ראו איגן, 2022). "סיפורים מעצבים ניסיון וידע לצורות שמכוננות באופן מובהק את המשמעות הרגשית שלהם. כלומר, הסיפורים אינם בפשטות מעבירים מידע ומתארים אירועים; הם מעצבים את תוכנם כך שנרגיש טוב או רע, שמחים או עצובים, כאשר אנו שומעים אותם" (Egan, 2008: 51). סיפורים, והניגודים המכוננים אותם, "ממשמעים" את חיינו – מכניסים בהם משמעות ומשמעת, ומנחים אותנו כיצד להרגיש ביחס לאנשים ואירועים ולעשות סדרי עדיפויות. הבנה מיתית היא הבנה אינטימית של העולם, "ניסיון לדעת אותו, להשתתף בו, יותר מאשר לדעת עליו" (איגן, 2009: 263). מטרת החינוך בהקשר זה היא לאפשר לתלמידים להבין ולחוות את העולם באופן נרטיבי-בינרי-אינטימי ולמצות את השלב המיתי בהתפתחותם עד שתגיח ההבנה הבאה.

הבנה רומנטית (עד גיל 15 בערך): "הורדת" אוריינות (קריאה וכתביה) מהתרבות (כאן נכנס בית הספר לפעולה) "משרדגת" את "תוכנת ההבנה" הסומטית-מיתית – מציידת אותה בכלים משוכללים יותר ופותחת לה אופקים חדשים. "עם רכישת האוריינות, מגיעים כלים קוגניטיביים היכולים לשנות באופן עמוק את עוצמת התודעה שלנו ואת יכולת ההבנה שלה" (Egan, 2008: 62). המאפיין המובהק של ההבנה הרומנטית הוא משיכה להיבטים קיצוניים של המציאות – שיאים למיניהם ("הכי חזק", "הכי חכם" וכו') המתגברים על מגבלות המציאות. לצד חוויה חזקה של המציאות ומגבלותיה (התרחקות מהחוויה המיתית של השלב הקודם), קיימת חוויה של חריגה (transcendence) מהם לאידאליזם, הרואיזם ורומנטיות. "את הרומנטיות אפשר להגדיר כרצון לחרוג מגבלות המציאות תוך כדי הכרה בכך שאדם מוגבל

על ידי גבולות אלה" (שם: 65). התשוקה לחרוג מן המציאות היא תכונה פנימית של התודעה. "מאפיין של הבנה רומנטית הוא אפוא הקישור המתקיים בינה לבין איכויות אנושיות טרנסצנדנטיות" (איגן, 2009: 117). החוויה הרומנטית מאצילה הילה מרוממת על המציאות. "בגישה הרומנטית כל דבר נפלא בדרך כלשהי" (שם: 66. הדגשה במקור). המשיכה אל הנפלא והמופלא אינה בריחה מהמציאות ומ"העובדות הקשות" שלה – המנכחות את עצמן בשלב התפתחותי זה – אלא ניסיון להתעלות עליהן ולרכוש מידה כלשהי של אוטונומיה וביטחון ביחס לאוטונומיה המאימת שלהן. "הבנה רומנטית היא סוג של הבנה מובחן מעט, הנתמך על ידי אוריינות המוטה לכיוון התפתחות של רציונליות. מרכזית להבנה רומנטית היא תחושה של עצמי אוטונומי ושל מציאות אוטונומית המקושרת אליה" (שם: 129).

הבנה פילוסופית (עד שנות ה-20 המוקדמות): "שדרוג המערכת" בשלב התפתחותי זה כרוך באימוץ נלהב של חשיבה מושגית מופשטת. "המאפיין המרכזי של הבנה פילוסופית הוא חשיבה תיאורטית שיטתית, ואמונה עיקשת בכך שאפשר לכטא את האמת רק במונחיה שלה" (איגן, 2009: 133). בשלב התפתחותי זה, המושגים המופשטים של ילדים "משודרגים" להבנה פילוסופית – הבנה באמצעות מערכי מושגים המונעת על ידי חוויה של חשיפת הממשות וגיילוי האמת כהווייתן. תלמידים המסוגלים לה חווים התרגשות – הם מבינים סוף-סוף איך העולם עובד. "סכמות כלליות אחדות פועלות כמו מגנט רבי-עוצמה ומארגנות כל דבר, פשוטו כמשמעו, במחשבתו של התלמיד [...] לאחר שראו את הדברים במעומעם, כמו מבעד לזכוכית אפלה, יכולים תלמידים להשיג מודעות מלאה יותר, תיאורטית, למקומם בעולם" (שם: 155, 157). העולם נתפס מחדש כתוצר של תהליכים היסטוריים, סוציולוגיים ופסיכולוגיים וחוקים פיזיקליים, כימיים וביולוגיים, שרק הבנה פילוסופית מופשטת יכולה לגלות. תפיסת העצמי הרומנטית

נזנחת לטובת גילוי העצמי כתוצר של הבנייה חברתית-תרבותית. "שיכרון ההכללות" מעצים את חוויית "העצמי" כמי שיכול להבין את המציאות בכוח שכלו ולשנותה. וכאשר יש אנומליות – מקרים החורגים מהסכמה/ תיאוריה/ אידאולוגיה – המבינים הפילוסופים מתקנים את ההכללה עד שתלכוד אותן ותהפוך לאמת. תיקון הכללות, כמו יצירתן, זקוקים לתמיכה קהילתית-אקדמית, שכן ההבנה הפילוסופית היא מופשטת וחותרת אל מבנה העומק הסמוי מהעין של המציאות, השונה לעיתים קרובות מן המבנה הגלוי, "המובן מאליו", "העממי", שלה.

סיכום ביניים:

דמיינו שאתם עומדים על גדת נהר בבוקרו של קיץ. ערכת הכלים הסומטית שלכם עשויה להטות את תודעתכם אל התנועה האיטית המתפתלת של גבעולי הסוף בורם ולחוש ברוגע שהיא מעבירה בנופכם. ערכת הכלים המיתית שלכם עשויה להטות את תודעתכם אל זרימת הנהר הנצחית ולראות כיצד מימיו מחיים את העשב והעצים, החיות, החרקים והדגים כנגד בצורת ומוות. ערכת הכלים הרומנטית שלכם עשויה להטות את תודעתכם אל הסצנה הפסטורלית של יופי נפלא, שאתם נחושים להגן עליו מפני פלישה של בתים, חנויות, מפעלים והפסולת שלהם. וערכת הכלים הפילוסופית שלכם עשויה להטות את תודעתכם להעריך את כמות המים בנהר ובמקורותיהם הרחוקים, ולתהות כיצד הזרימה חזקה כל כך לאחר שבועות ללא גשמים, או מדוע המים אינם נספגים באדמה, ואולי אף לשקול הקמת סכר כדי להפיק אנרגיה (Egan, 2008: 79-80).⁵

5. בקנדה השלווה של איגן מתרגלים את חמש ההבנות על נהר; אצלנו אפשר לתרגל אותן על מלחמה: הבנה סומטית: איום על קיומו של הגוף המעורר רגשות קיצוניים; הבנה מיתית: מלחמת הטוב (אנחנו) ברע (הם); הבנה רומנטית: גיבורים וסיפורי גבורה; הבנה פילוסופית: המשגת הגורמים, המהלך והתוצאות של המלחמה; הבנה אירונית: הטלת ספק בהמשגה

תודעה אירונית

כיוון שההבנה או התודעה החמישית, האירונית (משנות ה-20 המוקדמות ואילך), היא במוקד ענייננו, נעניק לה יותר תשומת לב. "חשיבה פילוסופית מתרגלת ומפתחת את הכושר לראות דפוסים, לחפש חזרות, להבין תהליכים, לחפש מהויות ולנסח עקרונות ותאוריות. ואולי מדויק יותר לומר שחשיבה פילוסופית היא היוצרת את הדפוסים, החזרות, התהליכים, המהויות, העקרונות והתאוריות" (איגן, 2009: 168. הדגשה במקור). מהותה – המושג "מהות" מוקצה במרחב המושגי של התודעה האירונית – של ההבנה האירונית היא בהכרה שהאמיתות הכלליות שלנו אינן מתגלות לנו אלא נוצרות על ידינו, שהן, בלשונו האירונית של ניטשה, "אנושיות, אנושיות מדי".

האירוניה במופעה המיידית מתגלה בפער בין מה שאומרים למה שמתכוונים, למשל אם אומרים לאדם הנוהג לאחר לפגישות "כמה טוב שאתה תמיד מדייק". צורת הדיבור הזאת מאתגרת ומענגת אותנו, אך היא אינה רק אמצעי פואטי; "צורת הדיבור המוזרה הזאת היא הביטוי השולט בזמננו. צורת המודעות המקושרת עימה מצויה בליבם של המודרניזם והפוסטמודרניזם כאחת" (שם: 175). "צורת הדיבור המוזרה" של המבע האירוני מגלמת או מעוררת תובנה מרחיקת לכת אודות היחס בין השפה לעולם:

הבנה אירונית אינה מתמצה בהכרה שניתן להשתמש בשפה באופן הפוך או שונה בקיצוניות ממה שנאמר בפועל, אלא בכך שתמיד יש פער כלשהו בין מה שאנו מתכוונים אליו ובין מה שאפשר לבטא בשפה. אדם שפיתח הבנה אירונית מודע בקביעות למגבלות המילים [...] תמיד יש מרחק בין ההתנסויות, ההרגשות, ההבנה הסומטית, ומה שמובע במילים. המילים מוצקות, ההתנסות נזילה [...] מה שמאפיין את ההכרה האירונית במגבלות השפה

הפילוסופית של המלחמה ובאמונות שמניעות ומצדיקות אותה.

הוא המודעות העמוקה לכך שכל האמונות, הרעיונות, העובדות, "האמיתות", וכל מה שמובע בשפה, סובל מחוסר התאמה שיטתי לתופעות שהמילים אמורות לייצג. האירוניה הולכת כל הדרך עד למטה (81: 2008, Egan). הדגשות במקור).

בעוד שההבנה הפילוסופית מתאמצת ללכוד את האנומליות החומקות מההכללות שלה בדרכה אל האמת, ההבנה האירונית סבורה שבחשבון אחרון המאמץ הזה הוא חסר תוחלת, מאחר שיש פער שאינו ניתן לגישור בין השפה לדברים כשלעצמם. התוכנה הזאת, למרות ההיבט הטרגי שלה (קלייסט שקל התאבדות לאחר שקרא בכתביו של קאנט על הפער הבלתי ניתן לגישור בין התכונה ל"הדבר כשלעצמו"), מחוללת גם הקלה משועשעת: "החתירה הפילוסופית חסרת ההומור וחמורת הסבר לאמת, מפנה מקום להכרה רגועה יותר בכך שביטחון רב יותר בידע אומנם רצוי, אך סוג הוודאות שחיפשנו בנוגע לסכמות הכלליות שלנו הוא בגדר בלבול אפיסטמולוגי. במקום זאת מגיחה תחושה של משחק גדול ברעיונות המולידה חרוה" (שם: 83).

המבע האירוני מערער אפוא את האמון בשפה וביכולתה ללכוד ולבטא את האמת: "באופן מפתיע, הכלי המורכב ביותר שלנו לתפיסת המציאות והאמת [השפה] התחיל להיראות כבלתי מתאים לעניין זה, וגרוע מכך, הוא החל להידמות לכלא בצורת מבוך המחולל את עצמו ואינו מצביע על מוצא אל המציאות" (איגן, 2009: 173). התנתקות השפה מהמציאות ("משבר הייצוג") ביטלה את יומרתה לחשוף ולייצג את האמת על אודות הממשות – את מהותה ומשמעותה. נותרנו אפוא עם ממשות מקרית נטולת עומק ומשמעות החומקת מהשפה על כל המשגותיה והכללותיה – מציאות קונטינגנטית. "הפחד מפני 'אקראיות גולמית' הניע את מסע הרדיפה אחרי האמת כבר זמן רב, אבל במאה הזאת [המאה ה-19 שבה, לפי איגן, החלה להתפשט התודעה האירונית] גרסו קולות אירוניים ששום דבר נורא לא יקרה אם נותר על הרצון לחפש

בסיסים מוצקים לידע ומשמעות; השמיים לא ייפלו וחיי היומיום יימשכו" (שם: 174). "מות האלוהים" – מקור כל המשמעויות – על פי ניטשה, והאקראיות של התהליך האבולוציוני על פי דרווין, העמיקו ואיששו את החוויה האירונית-קונטינגנטית של הקיום. אך התודעה האירונית לא ויתרה על "האמת" בצער רב; היא שמחה להיפטר ממנה ולזכות בתמורה באפשרות יקרת ערך – חירות. סוקרטס, אלוף האירוניה, גילה את השמחה הזאת לפני שנים רבות. בספרו "מושג האירוניה: עם התייחסות קבועה לסוקרטס" (1841) אפיין קירקגור את האירוניה הסוקרטית כ"אירוניה מהותית – שלילה אינסופית ומוחלטת". איגן:

היא שלילית מכיוון שהיא רק שוללת; היא אינסופית מכיוון שאינה שוללת תופעה זו או אחרת; והיא מוחלטת מכיוון שהיא שוללת תוך כדי הסתמכות על ישות עליונה שאינה קיימת [...]. אנו, בני האדם, נאלצים באופן אינסטינקטיבי לבנות ייצוגים של העולם. ביטחוננו הפסיכולוגי נראה כתלוי בכך שייצוגים אלה מתאימים למציאות. האירוניה הסוקרטית מאיימת, אם כן, על בסיס תחושת הביטחון שלנו, וכך חשו מן הסתם רבים מקורבנותיו של סוקרטס ביחס ל"וואקום הדיאלקטי" שלו. אבל קירקגור טוען שביטחוננו העצמי המופרז של סוקרטס הוא בסופו של דבר תוצאה של השלילה האינסופית המוחלטת שלו. תוצאת האירוניה הסוקרטית, הוא אומר לנו, היא "בעיקר להרגיש חופשי" [...]. השתחררות מעול האמונות הפשטניות מאפשר לנשמה האירונית לרחף "מעלה" אל מחוץ למגבלות המקום ולהשיג אוטונומיה (שם: 178-179).

"האירוניה המהותית", החתרנית, של סוקרטס עלתה לו בחייו ("הקדמתי לבוא" אמר ניטשה, מגדולי האירוניקנים, על עצמו. כל ההוגים הגדולים הקדימו לבוא, וגם בכך יש מידה של אירוניה), אך בימינו הפוסט-מודרניים (ואולי כבר הפוסט-פוסט-מודרניים. עברו שנות דור מאז שאיגן פרסם את התאוריה שלו) האירוניה היא מצב

רוח רווח במידה רבה בתרבות המערב – תרבות המותשת מציפייה להופעתה של "האמת".

בהביטו לאחור רואה ההוגה הפוסטמודרני אלף שנות פעילות גדושות באינטלקטואלים דגולים, שהתאמצו כל חייהם "לרדת לחקר האמת", להניח יסודות מוצקים שעליהם יוכלו לבנות ידע בטוח, למצוא דרכים להסביר כיצד באמת פועל העולם ולשקף את המציאות באופן נכון בעזרת השפה [...] האירוע שבו תוכל האמת לצאת אל האור נדחה כמדומה בעקביות כל כך הרבה פעמים עד שמספר גדול של הוגים פוסטמודרניים הסיקו לבסוף שייתכן שיש משהו מוטעה מיסודו בחתירה הזאת לאמת [...] המפעל האינטלקטואלי המערבי כמפעל המתקדם בהדרגה, לוכד את האמת ותופס את המציאות ביתר בהירות תוך שהוא צובר תיאור מקיף ומדויק של טבע הדברים, נדחה לחלוטין על ידי הפוסטמודרניים (שם: 190-191).

התולדה, וגם הסיבה, של הספקנות האירונית היא "דרגה גבוהה של רפלקטיביות לגבי החשיבה שלנו עצמנו, ורגישות מזוקקת לטבעם המוגבל והגולמי של המשאבים המושגיים העומדים לרשותנו בנסותנו לתת מובן לעולם" (שם: 194). הרפלקטיביות של התודעה האירונית אינה אירוע חד-פעמי הנוגע "לטבעם המוגבל והגולמי של המשאבים המושגיים העומדים לרשותנו", אלא מצב תודעה קבוע שבו התודעה המודעת לטבעה ולמגבלותיה מתנכרת לרעיונותיה שלה ושל אחרים, מבצעת הזרה שלהם ומעמידה אותם לביקורת.

אך ההבנה הרפלקטיבית-אירונית אינה רלטיביסטית-וולגריט או ניהיליסטית-צינית – אדישה לאיכותן של כל ההכללות ובזה לחתירתן לאמת ("הכול הולך"). מה ששומר עליה מפני נפילה למצבים כאלה הוא ההבנה הפילוסופית (ההבנות, כזכור, אינן מבטלות זו את זו אלא מצטרפות ופועלות ביחד). לכאורה, כוחה של האירוניה נובע מכך שהיא ממיסה או מנזילה סכמות כלליות

מוצקות (הסוציולוג זיגמונד באומן כינה את עידננו "מודרניות נזילה" – מוסדות חברתיים, נורמות ואמונות שהיו מוצקים במשך דורות מתנזלים לנגד עינינו), אך כדי לעשות זאת היא עצמה זקוקה לסכמות: "ההבנה האירונית סופגת מן ההבנה הפילוסופית את אותם כשרים תאורטיים מופשטים שיכולים להטיל משמעת אינטלקטואלית על תופעות מורכבות ללא האמונה שסכמות כלליות יכולות לשקף את האמת אודות המציאות" (שם: 194). "אירוניה בלי יכולות פילוסופיות היא אימפוטנטית" (שם: 196). ופילוסופיה ללא יכולות אירוניות, אם יורשה לנו, היא דוגמטית. שלילת סכמות פילוסופיות באמצעות סכמות אירוניות ("כל ההכללות כוזבות") מכוננת את התודעה האירונית כתודעה אמביוולנטית או רב־משמעית (ambiguous) או עמומה, תודעה היכולה, ואף נהנית, לשאת סתירות ומתחים ונרתעת מפני בהירות חד־משמעית. ההבנה או התודעה האירונית לסיכום – ועוד לא מיצינו אותה כלל – היא ספקנית, משועשעת, חופשייה, רפלקטיבית, רב־משמעית, וגם, כתוצאה מכל זה, מכילה וסובלנית, שכן האירוניקנים אינם יוצאים לשרוף או לתלות אנשים בגלל המטפיזיקה או האידיאולוגיה שלהם; הם יודעים שהן משחק כלשהו ברעיונות או סכמות ארעיות לארגון המציאות. על זה לא הורגים (Egan, 2008: 83).

טוב, נגיד שיש אנשים עם תודעה אירונית, אך הם מעטים ורועים בדרך כלל בחוגים מסוימים באוניברסיטאות. אנשים רגילים אינם אירוניים; אין להם עניין, וגם לא זמן, לעיין בכתביהם של פילוסופים המשתעשעים להנאתם ברעיונות. הם אנשים רציניים. כך שכל הדיבור הקירן אינני הזה על הבנה אירונית המאפיינת כביכול את התרבות שלנו, מנותק מהמציאות. וטוב שכך!

אירוניה לילדים (והורים)

מצב תודעה כללי, "רוח הזמן", אינו תוצר של עיון המוני בכתביהם של פילוסופים. מצב התודעה המהפכני שקדם למהפכות הצרפתית, האמריקאית או הקומוניסטית, למשל, לא נולד מעיון של בני זמן בכתביהם של רוסו, לוק או מרקס; רעיונותיהם הגיעו אליהם מיד שנייה ושלישית – עיתונים, כרזות, נאומים, שיחות, שמועות. גם מצב התודעה האירוני של ימינו לא נולד מעניין ציבורי בכתביהם של ניטשה, פוקו, רורטי והוגים אירוניקנים אחרים. רעיונותיהם מתווכים לציבור באמצעים שונים. האמצעים המשפיעים ביותר בימינו הם אמצעי התקשורת האלקטרוניים. ומה משפיע יותר על ילדים (והוריהם) מהסרטים המצוירים של דיסני ופיקסאר? בואו נראה כיצד המוטיב האירוני הלך והשתלט עליהם.

הסרטים המצוירים הארוכים של דיסני, מהראשון, "שליגיה ושבעת הגמדים", 1937, דרך "פינוקיו", 1940; "דמבר", 1941; "במבי", 1942; "סינדרלה", 1950 – אם לציין את המפורסמים שבהם, הם סרטים מיתיים-רומנטיים דלי אירוניה. הסרט עתיר האירוניה הראשון הוא "אליס בארץ הפלאות", 1951, המבוסס על ספר הפנטזיה הנונסני-פרודי-סטירי-אירוני של לואיס קרול (1865). הסרט נפתח בהכרזה של אליס, המשתעממת מסיפור מיתיים-רומנטי שמקריאה לה אחותה הגדולה: "כשיהיה לי עולם משלי, הוא יהיה מלא בשטויות, כלום לא יהיה מה שהוא באמת. כל דבר יהיה ההפך. מה שהוא 'כן', יהיה 'לא', ומה שהוא 'לא', יהיה 'כן' – עולם אירוני למדי. ואכן, ההכרזה של אליס מבטיחה ומקיימת, ומכאן ואילך היא רודפת אחר הארנב הלבן, הממהר ומאחר תמיד לשום מקום, לסצנות אירוניות קאנוניות רבות. אך ייתכן שהספר של קרול הכתיב לדיסני אירוניות טרם זמנה. בסרטים הבאים, מינוני האירוניה פחתו ביחס ל"אליס" ("פיטר פן", 1953; "היפיפייה הנרדמת", 1959; "ספר הג'ונגל", 1967; "רובין הוד", 1973; "בת הים הקטנה", 1989; "היפה והחיה", 1991; ועוד),

אך עלו בהדרגה, ומאז שנות ה-90, השנים שבהן הפילוסופיה הפוסטמודרנית-אירונית "ירדה לרחוב" מהחוגים האקדמיים שבהם היא הומשגה (לעיתים קרובות בנוסח בלתי עביר), הם השתלטו על חלק גדול מהסרטים.

ניקה לדוגמה את שני שוברי הקופות הגדולים "מלך האריות", 1994, ו"צעצוע של סיפור", 1995. הסרט "מלך האריות" שופע אירוניות – מילוליות (פער בין האמירות לכוונות של אומרן), דרמטיות (פער בין מה שידוע לצופים ומה שידוע לדרמויות בסרט) ומצביות (פער בין תוצאות האירועים לתוכניות של מחוללם). האירוניות המילוליות המושחזות ביותר שמורות לסקאר, אחיו של מלך "צוק התקווה" מופסה ודודו של הנסיך סימבה. סקאר מתמקם ביחס לממלכה בעמדה אירונית צינית; הוא לא משתתף ב"משחק השפה" או ב"אוצר המילים" שלה – האידיאולוגיה הרליגיוזית של "מעגל החיים" על כל הקודים המוסריים וההתנהגותיים שלה; הוא מתעניין רק בכוח. לכל אמירה שלו כמעט יש כוונה נסתרת החותרת תחתיה – והכוונה היא כוח. לעיתים האמירות "סתם" אירוניות-ארסיות, למשל: "האיין זה אחי הגדול שירד מרום שבתו להתערב בחיי העם" – אמירה המכוונת למופסה שבא לנזוף בו על היעדרו מטקס ההכתרה של יורש העצר; ולעיתים הן אירוניות-גורליות, למשל: "אסור ללכת לרכס הצפוני. רק האמיצים מעיזים ללכת לשם [...] בית הקברות לפילים אינו מקום לנסיך צעיר. תבטיח לי דבר אחד, שלעולם לא תנסה להגיע למקום הנורא הזה" – אמירה המכוונת לסימבה, שביקשה, והצליחה, לשלוח אותו "למקום הנורא הזה" וכמעט להירצח על ידי הצבועים. קדמה לכך סצנה אירונית דרמטית – אחת מני רבות – שבה סימבה הקטן מספר בגאווה לדוד סקאר ש"אני אהיה המלך של 'צוק התקווה'". אבא הראה לי את כל הממלכה ואני אמשול על כולם". הוא בטוח שהדוד משתתף בשמחתו וגאה בו, בעוד שהצופים המודאגים חשים שהוא עולה על עצביו החשופים ועלול לשלם על כך. בהמשך

מתפתחת אירוניה מצבית: סימבה בורח מהמלוכה – הוא סבור שאינו ראוי לה משום "שגרם" למותו של אביו (עוד תעלול של סקאר) – לחיי ה"אקונה מטטה" ("בלי דאגות") של טימון ופומבה, הבוהמיים העלזים, אך הגורל לוכד אותו ומשיב אותו לחיים הרציניים שהוא נועד לחיותם.

האירוניה המילולית ב"מלך האריות" שמורה בעיקר ל"רעים" – סקאר והצבועים – שכן האירוניה נתפסת כאן כרעה, ככפל לשון. "הטובים" – פיהם וליבם שווים, הם מתכוונים למה שהם אומרים (פומבה וטימון "עושים דחקות" תמימות על העולם יותר משהם אירוניים). בקרב האחרון, הקתרטי, סקאר מאמץ עמדה אירונית-פרספקטיבית: "זה עניין של נקודת מבט" הוא אומר לסימבה, השם את כפו על גרונו ומצווה "ספר להם את האמת!" (מי רצח את מופסה).

"העולם עשוי מנקודות מבט שונות וסותרות" הוא המסר האירוני של הסרט הראשון והמצליח של חברת פיקסאר, "צעצוע של סיפור". במקרה זה: נקודת המבט של הילדים; נקודת המבט – נכון יותר, נקודות המבט – של הצעצועים; נקודת המבט של המבוגרים. בין נקודות המבט הללו יש קונפליקט קיומי. נקודת המבט של הילדים היא אדנותית – היא משתקת ומשתיקה את נקודת המבט של הצעצועים. כאשר הילדים נמצאים בסביבתם, הצעצועים "מתים", הופכים לאובייקטים, והילדים מפיחים בהם חיים כיד דמיונם. לרוב, הדמיון של הילדים מתאים לטבעם של הצעצועים ולדימוי העצמי שלהם, אך לא תמיד. באז שנות אור, למשל, הופך ל"גברת נסבי" בידיה של חנה, אחותו של סיד, מפרק הצעצועים הסדיסטי. כאשר הילדים מסתלקים, הצעצועים הופכים לסובייקטים ומנהלים את חייהם בהתאם לרצונם וטבעם. אך גם כסובייקטים, תכלית קיומם היא תשומת הלב שהם מקבלים מהילדים. וודי מקנא בתשומת הלב שבאז מקבל מהילד אנדי, ומכאן מתגלגל הסיפור על יריבות מרה שהופכת בצוק העיתים לידירות נפש.

לצעצועים, גיבורי הסרט, יש נקודות מבט סותרות על עצמם ועמיתיהם – נקודת מבט מציאותית (חיצונית, אובייקטיבית) ונקודת מבט צעצועית (פנימית, סובייקטיבית). וודי מנסה להמיר את נקודת המבט הצעצועית הגלקטית של באז בנקודת מבט מציאותית: "אתה באמת חושב שאתה באז שנות אור?! אתה צעצוע. אתה לא באז שנות אור האמיתי [דמות בסדרת מדע בדיוני פופולרית לילדים], אתה בסך הכול בובה. אתה סתם משחק ילדים!" וודי עצמו אינו חף מהונאה עצמית: מנקודת מבט מציאותית הוא מבין שהוא צעצוע, בובה, משחק ילדים, אך מנקודת מבט צעצועית, של עצמו ושל עמיתיו הצעצועים במרחבים שאנשים הסתלקו מהם, הוא רואה עצמו כשריף לכל דבר ונוהג בהתאם. באז, השרוי בהונאה עצמית גמורה, אינו קולט את דבריו של וודי; הוא קולט אותם רק בעקבות "טראומה אירונית" שהוא עובר כאשר הוא נחשף לפרסומת בטלוויזיה המשווקת אינספור צעצועי באז שנות אור, ונופל לדיכאון קיומי עמוק: מגיבור קוסמי מציל הגלקסיה החדר-פעמי הוא הופך לצעצוע משוכפל לצריכה המונית.⁶

מנקודת מבטם של המבוגרים, המיוצגת על ידי אימו של אנדי, העולם עתיר הרמיון וההרפתקאות של הילדים והצעצועים נמחק על ידי הפונקציונליות ההישרדותית של חיי היומיום: צריך לטפל בילדים, להפיק ימי הולדת, לעבור בית ולבצע פעולות מציאותיות אחרות נטולות רמיון והרפתקה.

6. אלבר קאמי כינה את החוויה של באז – תוצר של התנגשות בין שתי נקודות המבט שלו על עצמו – "תחושת האבסורד": "בעולם שניטלו ממנו פתאום האשליה והמאורות, אדם מרגיש עצמו זר. גלות זו אין לה תקנה, מפני שהיא חסרה את זיכרונות המולדת האבודה או את תקוות הארץ המובטחת. פירוד זה בין האדם לבין חייו, בין השחקן לבין התפאורה שלו, הוא תחושת האבסורד" (המיתוס של ס'ז'יפוס, 1979: 16). באז, שתחושת האבסורד הלמה בו לפתע, ניכנס לדיכאון על סף אובדנות. האירוניקנים חיים עם תחושת האבסורד בלי לעשות ממנה עניין גדול, שהרי זה כל העניין.

ויש גרסאות אירוניות נוספות בסרטים המצוירים של דיסני ופיקסאר. למשל, האירוניה של "הקיסר נפל על הראש", 2000, היא אירוניה רפלקטיבית: הקיסר האגוצנטרי קוסקו ("כל העולם טוב סביבי"), שהפך ללמה (בהמה מהרי האנדים) וחזר והפך לקיסר קשוב ומתחשב, מספר על עצמו ("הייתי הטיפוס הכי נחמד בעולם, והרסו לי את החיים בלי סיבה"), מדבר אל הצופים ("קשה לכם להאמין? אז בואו נחזור קצת אחורנית"), נותן הוראות למקרין ("חזרת יותר מדי אחורנית"), חושב על הדמויות תוך כדי דברים איתן ("כמה קמטים יש לה. איך היא לא מתפרקת?!"), ומנחה את הצופים במה להתרכז ("תסתכלו עליי, לא עליו. אני האומלל כאן"). הרפלקטיביות המרוברת הזאת מייצרת הזרה המשבשת את יכולתם של הילדים (והוריהם) להזדהות עם הדמויות ולהתמסר לסיפור. וריאציה אירונית אחרת היא אירוניה מסירת קסם,⁷ או מגחיכה, הפועלת, לדוגמה, בסרטים "מפלצות בע"מ", 2001, ו"משפחת סופר-על", 2004. האירוניה הזאת מסירה את ההילה הרומנטית מהדמויות שמרגשות ילדים ומכשפות את דמיונם. בסרט הראשון, האירוניה מגחיכה את המפלצות שאמורות להפחיד ילדים כשהם לבדם באפלולית חדר השינה שלהם. המפלצות, גיבורות הסרט, הן חביבות למדי ופוחדות נורא... מילדים. בסרט השני, האירוניה מגחיכה את גיבורי-העל הידועים (סופרמן ועמיתיו). כאנשים רגילים, שנאסר עליהם להפעיל את כוחות-העל שלהם, הם נכשלים במשימות יומיומיות של תחזוקת בית, וכגיבורי-על שחזרו לפעילות הם מתקשים לסחוף ולהשיב לעצמם את הקסם שהוסר מהם. האירוניה של "הקול בראש", 2015, וזו דוגמה אחרונה, היא אירוניה דרמטית-פילוסופית: אנשים חווים את עצמם כבעלי רצון

7. האירוניה של כמה מסרטי דיסני מסירה את הקסם מחייהם של הדמויות והצופים באותו מובן שבו, לפי מקס ובר, המודרניות, על הרציונליות המדעית והביורוקרטית שלה, הסירה את הקסם הדתי-מאגי מעולמם של האירופאים.

חופשי ושיקול דעת, כ-*agents*, אך בפועל הם מצייתים לתהליכים נוירולוגיים-קוגניטיביים המתרחשים במוחם-נפשם. גיבורת הסרט, ריילי, מועברת מינקות לילדות ומילדות להתבגרות על ידי הגיבורים האמיתיים של הסרט – כוחות הנפש (*mind*): רגשות (שמחה, עצב, כעס, פחד וגועל), זיכרונות מעצבים, המאוחסנים בזיכרון לטווח ארוך, ומחשבה, שהרכבת שלה יורדת בקלות מהפסים בלחצם של כוחות הנפש האחרים. מי שמתפעל את חדר הבקרה של הנפש הם רגשות, והם מייצרים גם את ההרגשה המתעתעת של ריילי, הוריה, ושאר הדמויות בסרט – כמו גם הצופים – שהם שולטים בנפשם ומנהלים את חייהם.⁸

דיסני הוא תאגיד קפיטליסטי (רכש את פיקסאר ב-2006) הנענה לטעם הצרכנים; הוא לא יצר את התודעה האירונית שלהם, אלא נענה לה ("הלכות תמיד צודק") ומחזק אותה. נראה שיוצרי הסרטים חשו שהתודעה המיתית והרומנטית של הילדים כבר "הורעלה" על ידי הסביבה התרבותית שלהם במנות ניכרות של אירוניה וכי הם זקוקים למנות נוספות וחזקות יותר; "חומרים" מיתיים ורומנטיים כבר לא ממריצים אותם, ובוודאי לא את הוריהם, שאף הם "מטורגטים" על ידי התאגיד. לפי איגן, ילדים נמצאים בשלב ההבנה המיתי והרומנטי טרום השלב הפילוסופי, והם אינם בשלים לשלב ההבנה האירוני. התאגיד חושב אחרת ועם הקופה שלו קשה להתווכח.⁹

8. "עד כה תפסנו את המוח כאיבר חושב שיועד גם להרגיש, היום אנחנו תופסים את המוח כאיבר מרגיש שיועד גם לחשוב". אמירה המיוחסת לאנטוניו דמאסיו, חוקר המוח הידוע.

9. מרק פישר – ריאליזם קפיטליסטי: האם אין אפשרות אחרת? (דביר, 2023) – סבור שמצב התודעה האירוני הוא תוצר של "הריאליזם הקפיטליסטי": "גישת ההרחקה האירונית האופיינית לקפיטליזם הפוסט-מודרני, אמורה לחסן אותנו מפני פיתויי הפנאטיות. אומרים לנו שהנמכת ציפיות היא מחיר

תודעות מתנגשות

איגן גורס הרמוניה של הבנות: חמש ההבנות מצטרפות זו לזו ויוצרות הבנה מגוונת ומתואמת. גם ההבנה האירונית, המתמחה בדקונסטרוקציה של הרמוניות, מצטרפת ותורמת: "מרגע שהאירוניה מתפתחת, היא מתפשטת כמו צבע בכל המרקם של התודעה בעודה מותירה היבטים רבים של התודעה על מאפייניהם בשלמותם" (Egan, 2008: 82). אך התכונות במציאות התודעתית-תרבותית העולמית בכלל, ובמציאות התודעתית-תרבותית האזורית שלנו בפרט, מעוררת ספק בנוגע להרמוניה הזאת. נראה שהאירוניה, ה"מתפשטת כמו צבע בכל המרקם של התודעה", אינה מותירה את אופני ההבנה של התודעה בשלמותם אלא מערערת אותם ודוחקת אותם למגננה... ולהתקפה.

נדמה שהמציאות התודעתית – המחוללת את המציאות התרבותית ומתחוללת על ידה – אינה הרמונית אלא קונפליקטואלית לפני ולפנים. כמושגיו של איגן, אפשר לתאר את הקונפליקט באופן כזה: שלוש התודעות (נניח לתודעה הראשונה, הסומטית), המיתית, הרומנטית והפילוסופית, נוטות להתגבש לתודעה אחת: תודעה דוגמטית. התודעה האירונית, המצטרפת המאוחרת (והלא קרואה), מאתגרת את התודעה הדוגמטית ומזמינה קונפליקט – "התנגשות התודעות".

התודעה הדוגמטית כיום היא בעיקר תודעה דתית. התודעה האידאולוגית, שהייתה דוגמטית למדי במאה הקודמת, ספגה בעשורים האחרונים כמויות גדולות של נוגדנים אירוניים ("קץ המטא-נרטיבים") ונעשתה "פוסט-אידאולוגית", כלומר אירונית.¹⁰

זעום בתמורה להגנה מטרור וטוטליטריות" (שם: 16), אך, לדעת פישר, האירוניה נוטה לגלוש לציניות ומשם לכניעה לסדר הכלכלי השולט. אפשר אפוא לטעון, ברוח קונספירטיבית, שהתאגיד משווק את מצב התודעה האירוני כדי לנטרל מרד במשטר התאגידי.

10. הנטינגטון: "האידאולוגיות הפוליטיות הגדולות של המאה ה-20 [...] לכולן

תודעה אידאולוגית אירונית, כמו גם תודעה דתית אירונית, הן אפשריות ואף קיימות, אך "התנגשות התודעות", המתחוללת כיום בעצימות שונה בתוך ציוויליזציות וביניהן, היא לרוב בין תודעה דוגמטית שתוכנה דתי ותודעה אירונית שתוכנה חילונית-ליברלי.

התודעה הדוגמטית בגרסתה הדתית, וגם בגרסתה האידאולוגית, מציעה לתודעות המיתית, הרומנטית והפילוסופית סיפוק מרבי: לתודעה המיתית היא מציעה סיפורים המבוססים על ניגודים: מאמינים שרואים את האור לעומת לא-מאמינים שהולכים בחושך; אמיתות וערכים נכונים לעומת אמיתות וערכים כוזבים. לתודעה הרומנטית היא מציעה זיקה טרנסצנדנטית לאלוהים או לתחליפי אלוהים. ולתודעה הפילוסופית היא מציעה הכללות ודאיות שמכניסות לעולם ולנפש סדר ומשמעות. התודעות, על פי הדינמיקה הפנימית שלהן, נוטות אפוא להתכנס לתודעה דוגמטית המציעה להן "מנוחה נכונה" שכלית ורגשית.

יתר על כן, גם התודעה האירונית עצמה, על פי הדינמיקה הפנימית שלה, נוטה להתכנס לתודעה דוגמטית; התובנות שהיא מפיקה נוטות להפוך לדוגמות ו"להתהפך" עליה. כך הפכו התובנות של התודעה האירונית בת ימינו לדוגמות תקינות פוליטית – "האמת היא המצאה של ההגמוניה"; "ה'עצמי' הוא תוצר של הבנייה חברתית"; "החברה היא מנגנוני כוח" וכדומה – המנטרלות את התודעה האירונית. "הדוגמות האירוניות" משקפות ומחוללות

משותף דבר אחד: הן תוצריה של הציביליזציה המערבית. שום ציביליזציה אחרת לא יצרה אידאולוגיה פוליטית חשובה. לעומת זאת, המערב מעולם לא יצר דת מרכזית. כל הדתות הגדולות של העולם הן תוצרים של ציביליזציות לא מערביות, וברוב המקרים הן קדמו לציביליזציה המערבית" (2003: 53). "בעולם המודרני הדת היא הכוח המרכזי, ואולי החשוב ביותר, המניע בני אדם ומעורר אותם לפעול" (שם: 72). "בהיעדר אלים חילוניים חדשים ומשכנעים, אנשים פונים בהקלה ובלהט אל הדבר האמיתי. הדת תופסת את מקומה של האידאולוגיה, והלאומיות הדתית מחליפה את הלאומיות החילונית" (שם: 122).

מצב תודעה דה־קונסטרוקטיבי מריר ונקמני ("רסנטימנטי" בלשונו של ניטשה), שאינו מאפשר להמשגות קונסטרוקטיביות של העולם להתפתח ומכשיל התמודדות נבונה עם אתגריו. ייתכן אפוא שנכנסנו לזמן חדש, פוסט־אירוני, שבו התודעה האירונית נכבשה "מבפנים" על ידי תובנותיה שלה והפכה לתודעה ביקורתית אוטומטית ונגטיבית (או כמקובל כיום – "רעילה") הנרתעת מפני כל אמירה ועשייה חיוביות ומחייבות.

כך או כך, נראה שקשה לתחזק מצב תודעה אירוני; התודעה מבקשת לעצמה אמיתות מוצקות ונחמות דוגמטיות. "האירוניקנים הדוגמטיים" מצטרפים אפוא בדרכם שלהם לציוויליזציה הדוגמטית. האירוניקנים האותנטיים משמרים את הרוח האירונית – גם ביחס לעצמם ולתובנות שלהם – ומעוררים "טינה מיוחדת". "אם כך, מדוע מעוררים האירוניקנים טינה מיוחדת?" שואל האירוניקן המנומק ביותר ריצ'רד רורטי (2006: 134). הדגשה במקור) ומשיב: כאשר אדם שאינו אירוניקן מציע לבן־שיחו תיאור אחר – מטפיזיקה אחרת – של העולם והאדם, הוא עלול לעורר טינה אך לא "טינה מיוחדת", שכן תיאורו מוצג כחשיפת המהויות האמיתיות של העולם והאדם. הוא אינו כופה את תיאורו על בן־שיחו, אלא מחנך ומעצים אותו, מנסח עבורו, אולי אף בעזרתו, את המחשבות הגולמיות שלו. יתר על כן, הוא מאמין, כמו בן־שיחו, שלעולם ולאדם יש מהויות אמיתיות וכי ראוי לגלותן. הם אולי חולקים על תוכנו, אך לא על עצם קיומן ועל המאמץ הראוי לחשוף ולהמשיג אותן. אך כאשר האירוניקן מציע לבן־שיחו תיאור אחר של העולם והאדם, הוא אינו טוען שגילה את מהותם האמיתית. התיאור שלו הוא רק תיאור אחד אפשרי, תולדה של אוצר המילים המקרי שלו. כל המטפיזיקות, לדעתו, הן תיאורים כאלה, אך הן מתחזות לתיאור של כל התיאורים, לגילוי המהויות האחרונות, היסודיות ביותר של המציאות. אז מהו היתרון של התיאור האירוני על פני התיאור הדוגמטי? הוא מחסן את התודעה מפני דוגמטיות

– מקור לאסונות רבים, ומציע לה להמציא את עצמה מחדש שוב ושוב – מקור לחיים יצירתיים ומעניינים.

”את אינך מגלה את המהויות האמיתיות של המציאות, את ממציאיה אותן. ואת ממציאיה אותן בעזרת מערך המושגים המקרי והמוגבל שעומד לרשותך. ומאחר ש’המהויות האמיתיות’ הן המצאה שלך, את אינך צריכה להתייחס אליהן בחרדת קודש ולציית להן באופן עיוור”, אומרת התודעה האירונית לתודעה הדוגמטית. בכך, למרות כוונותיה הטובות וניסיונה להרגיע, היא מערערת את כל הווייתיה של התודעה הדוגמטית ומגחיכה את הרצינות התהומית שלה (כמו שוודי הגחיק את הרצינות הקוסמית של באז) ואת יומרתה להשקיף על העולם מעבר לנקודת המבט “הצפרדעית”, בלשונו של ניטשה, שלה ושל קהילתה, שנפלו במקרה לשלולית כלשהי ורואים הכול דרכה. היא אומרת לה “אקונה מטטה”.

אבל רק לעיתים רחוקות מתרצה התודעה הדוגמטית לדבריה של התודעה האירונית ולטון המשועשע שלה. לרוב היא חווה אותם כאיום על עצם קיומה, ומנסה לנטרל אותו באמצעות האמת הרצינית והמקיפה שלה ולהחזיר את התודעה האירונית בתשובה.¹¹

---

11. הרומן של מילן קונדרה, הבדיחה (1967), מתאר היטב למה גורמת הגחכה, גם הקלה ביותר, של דוגמה דומיננטית בחברה “רצינית”. לודוויק, חבר במפלגה הקומוניסטית, כותב בגלויה לחברתו מרקטה: “אופטימיות היא אופיום האנושות! נפש בריאה מסריחה מטמטום! יחי טרוצקי! לודוויק.” בעקבות הלצה זאת הוא מגורש מהמפלגה ונשלח לעבודות כפייה. גם בסרטו של אמיר קוסטרז'יצה, “מסע העסקים של אבא” (1985), נשלח אביו של מאליק, גיבורו המתוק של הסרט, למחנה עבודה בעקבות הערה מבודחת על איור של טיטו בעיתון. גם הספר פסוקי השטן (1988), שזיכה את סלמן רושדי בפתווה המפורסמת של חומייני, לא ביקר את האסלאם ונביאו, רק התייחס אליהם באירוניה מבודחת. אנשים אידאולוגים או דתיים מתייחסים לאמונות שלהם ככפויות עליהם על ידי העולם או האל, לכן הם “רציניים”. האירוניקנים מתייחסים לאמונות שלהם ושל אחרים כהמצאות אנושיות. הרציניים נותנים קדימות לאובייקט, האירוניקנים – לסובייקט. אוי לאירוניקנים שנפלו לחברתם של אנשים רציניים!

אבל התודעה האירונית חומקת; היא "לא בקטע" של אמת אחת "הכול כלול". וכאשר התסכול של התודעה הדוגמטית מהעמדה המשועשעת והחמקמקה של התודעה האירונית מגיע לדרגה קיצונית, היא מבקשת לחסל את הגוף שנושא אותה.

לסיכום

אם ציוויליזציה – "השבט האנושי הגדול ביותר" – עשויה מתשובה לשאלה "מי אנחנו?", כפי שטוען הנטינגטון,¹² הרי שהתודעה הדוגמטית והתודעה האירונית משיבות על שאלה זו באופן שונה ומכוננות ציוויליזציות שונות – ומתנגשות.

בתמצית, התודעה הדוגמטית עונה על השאלה "מי אנחנו?" כך: "אנחנו" זה המהות הקולקטיבית הייחודית שלנו שנוצרה על ידי אירועים היסטוריים מכוננים, והיא מתפתחת ונחשפת במהלך קורותינו לקראת הגשמת ייעודה". התודעה האירונית מקשיבה ל"מטא-נרטיב" הזה ומוצאת אותו... דוגמטי. בתמצית, היא משיבה על השאלה "מי אנחנו?" כך: "אנחנו" זה הישות המדומיינת שלנו שממציאה את עצמה – את עברה וייעודה – ללא הרף בהשפעתן של נסיבות מקריות ובעזרתם של מושגים מקריים. קבוצות שונות, המשייכות עצמן לישות מדומיינת זו, מנסות לקדם את ההמצאה שלהן ולעצב אותה ברוחן".

12. הנטינגטון: "השאלה 'באיזה צד אתה?' [שנשאלה בתקופת המלחמה הקרה] הוחלפה בשאלה בסיסית הרבה יותר 'מי אתה?', ולכל מדינה (וציוויליזציה) חייבת להיות תשובה לשאלה זאת. התשובה, זהותה התרבותית, מגדירה את מקומה של המדינה (והציוויליזציה) בפוליטיקה העולמית, את ידירה ואת אויביה [...] בשנות ה-90 התפרץ משבר זהות עולמי. כאשר תפנו אנשים שואלים 'מי אנחנו?', 'לאן אנו שייכים?' מי אינו אנחנו? [...] סוגיות זהות בוערות כמוכן במיוחד בארצות שסועות שיש בהן קבוצות גדולות של אנשים המשתיכים לציוויליזציות שונות" (2003: 157). ישראל, אין צורך לומר, היא "ארץ שסועה" שבה השאלה "מי אנחנו?" בוערת ומבעירה.

תשובתה של התודעה האירונית לשאלת הזהות הקבוצתית (המכוננת גם את הזהות האישית) מטילה ספק בתשובתה של התודעה הדוגמטית, מפרקת את מושגיה, מסירה ממנה את הקסם ודוחפת אותה למלחמה על זהותה כנגד התודעה האירונית. גם תשובתה של התודעה הדוגמטית לשאלה זו מאיימת על התודעה האירונית, אך היא מכילה אותה, שכן גם היא, כמו כל התשובות, "אנושית, אנושית מדי". אך התודעה האירונית יכולה להכיל את התודעה הדוגמטית עד גבול מסוים – הגבול שבו עליה להגן על עצם קיומה מפני גרסאות קיצוניות של התודעה הדוגמטית. האם התודעה האירונית מסוגלת להגן על עצם קיומה, על האמונות והשאיפות (היחסיות והמקריות) שלה, מפני התודעה הדוגמטית התוססת בציוויליזציה שלה או בציוויליזציות אחרות? האם התודעה האירונית יכולה לצאת למלחמה על זהותה – זהות בלתי מושגת בהכרח, לדעתה, שכן הרפלקטיביות של התודעה מפרידה את התודעה מעצמה ויוצרת חלל בלב הווייטה – באותה תשוקה שבה התודעה הדוגמטית יוצאת למלחמות שלה, על האמונות והשאיפות (המוחלטות והאטומות) שלה? התודעה האירונית סולדת מפני מלחמות. מנקודת מבטה, רוב האמונות והשאיפות שהניעו ומניעות בני אדם לצאת למלחמה, להרוג ולהיהרג, הן מופרכות אם לא מטופשות ממש. אך יש אמונות ושאיפות שעליהן כדאי להילחם (ולשם כך יש לגייס מצב רוח דוגמטי) – אמונות ושאיפות המאפשרות את קיומה ושגשוגה של התודעה האירונית. "להבין את תקפותם היחסית של עקרונותיך, ואף על פי כן לדגול בהם ללא רתיעה, באלה נבדל אדם מתורבת מן הפרא" (רוטני, 2006: 93). מצטט את ישעיהו ברלין שמצטט את ג'וזף שומפיטר).

האם מלחמת 7 באוקטובר הרגה או חטפה גם את התודעה האירונית ואיתה את חדרות החיים ב"ארצנו הקטנטונת"? כך כתב עפרי אילני בטור השבועי שלו במוסף הארץ:

ככלל, האירוניה היא עמדה שראויה להגנה. בישראל אין ממש מסורת של התבוננות אירונית מהסוג של היינריך היינה, אוסקר וויילר, תומס מאן או ז'אן בודריאר. בעידן מוסרני כמו שלנו, כל אירוע מחייב הבעת דעה. העמדה הציבורית המוערכת היא של מוכיח בשער. האירוניה, לעומת זאת, לא מנסה להעביר איזה מסר חד־משמעי. היא לא קוראת לאף אחד לצאת לקרב [...]. אבל כל זה חלף עבר. הארץ שלנו הפכה למקום נורא – נורא באמת [...] הבעיה היא שהמציאות שבה אנחנו חיים מצויה מעבר לכל אירוניה. הכול טובל כאן בדם ובזעקות אימה. ריח נורא של מלחמה נישא באוויר, והאדמה נחרכת והולכת [...] אי־אפשר להתייחס להוויה הישראלית העכשווית באירוניה משועשעת – זה פשוט לא עובר" (7.6.2024: 56).

אכן, "אי־אפשר להתייחס להוויה הישראלית העכשווית באירוניה משועשעת"; ההוויה הישראלית העכשווית, כמו הפלסטינאית, היא טרגית – תולדה של התנגשות בלתי נמנעת בין שתי תודעות דוגמטיות "פראיות". רק תודעה אירונית תוכל לתחח את המקום שבו תודעות אלה צודקות ולאפשר להן להיפגש ולעשות שלום.

מקורות

- איגן, ק' (2009). חינוך להבנה: שלבים בהתפתחות ההבנה האנושית (תרגום: אמיר צוקרמן). ספרית פועלים.
- איגן, ק' (2022). ההוראה כסיפור: גישה חלופית להוראה ולתוכנית הלימודים (תרגום: ארז אשורב). דביר.
- אילני, ע', "מה נורא המקום הזה". מוסף הארץ (7.6.2024: 56).
- הנטינגטון, סמואל (2003). התנגשות הציביליזציות (תרגום: דוד בן־נחום). המרכז האקדמי שלם.
- רורטי, ר' (2006). קונטינגנטיות, אירוניה וסולידריות (תרגום: אהר זהבי). רסלינג.

Egan, K. (2008). *The Future of Education: Reimagining Our Schools from the Ground Up*. Yale University Press.